

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”

ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ”

ВАНЯ ИЛИЕВА ВЕЛКОВА

**ВРЪЗКИ МЕЖДУ ЕМПАТИЯТА, АГРЕСИЯТА
И СОЦИАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ
В ГОРНАТА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**на дисертационен труд за присъждане на
образователна и научна степен „доктор”**

Научен ръководител: проф. д.п.н. Румен Иванов Стаматов

Пловдив

2017 г.

Дисертационният труд е обсъден на 17.01.2017 г. и насочен към защита от катедра „Психология” към Педагогическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”, към която докторантът е зачислен в докторантура.

Дисертационният труд е с обем 215 страници, включва 29 графични фигури, 13 таблици, 6 приложения, 1 списък на публикациите по дисертационния труд, 1 списък на участията в научни форуми и представянето на доклади с резултатите от дисертационния труд, литература – 236 заглавия.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 30.05.2017 г. от часа в заседателната зала на новата сграда на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” на открито заседание на научното жури в състав:

1. Проф. д.пс.н. Веселин Костов Василев
2. Проф. д.п.н. Румен Иванов Стаматов
3. Доц. д-р Ева Боянова Папазова
4. Доц. д-р Ергюл Таиб Реджеб
5. Доц. д-р Мария Енчева Мутафова

Материалите по защитата са на разположение на интересующите се в катедра „Психология” към Педагогическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”.

Автор: Ваня Илиева Велкова

Заглавие: „Връзки между емпатията, агресията и социалната интелигентност в горната училищна възраст”

Въведение

„Юношеството е белязано от бурно развитие на социалните отношения, на когнитивните и емоционалните процеси, на оформящото се чувство на идентичност, на измененията в тялото. Юношеството е критичен период за формиране на модели, които остават през целия живот (...)” „В горната училищна възраст настъпват драматични промени, които могат да повлияят върху развитието на много от формите на агресия.” (Стаматов, 2008). През юношеските години се наблюдават промени в емоционалните процеси като при агресивните юноши се срещат липси в емоционалното развитие, т.е. недостатъчни възможности за контролиране на емоциите и емоционалния подтик. От своя страна оскъдните възможности през юношеството се явяват рисков фактор (Cooper et al. 2003), а агресията може да има опасни проявления (Калчев, 2003), както и да се стигне до насилие (Muffitt, 1993). Други резултати показват, че връхната точка на индиректната агресия е по време на късните юношески години (Owens, 1996).

През юношеството агресивността се изменя по форма, в някои случаи тя има дори много опасни проявления (Калчев, 2003). „Агресията в училище предизвиква основателно безпокойство у родители, учители и обществото като цяло.” (Калчев, 2009).

Davis (1994) посочва, че емпатията се включва в овладяването на конфликтите, поставянето на мястото на другия намалява агресивността, тъй като предоставя възможности за разбиране на чуждите чувства, мисли, замисъл. „Ако агресивността е свързана с неемпатийна чувствителност, тогава развитието на емпатийната чувствителност чрез социализирането би трябвало да засили компетентността в изграждането на отношенията и да ограничи агресивните интенции.” (Стаматов, 2004). В процеса на развитие, емпатията придобива индивидуално-качествена специфика, която оказва влияние както на мотивацията на личността, така и на комуникацията с другите. Емпатията може да се разглежда като механизъм за формиране на междуличностните отношения, способства за развитието на личността. Kaukiainen et al. (1996) защитават позицията, че емпатията може да влияе на агресията.

Björkqvist et al. (2000) установяват, че социалната интелигентност е необходима за „мирното разрешаване на конфликт”, а емпатията в значителна степен смегчава и намалява агресията, „индиректната агресия изисква повече социална интелигентност, отколкото директната вербална агресия, която, обаче, от своя страна изисква повече интелигентност, отколкото физическата агресия”. Vaillancourt (2005) откриват позитивна връзка между индиректната агресия и социалната интелигентност. Butovskaya

et al. (2007) констатира в проучванията си както значими полови различия относно агресията, така и полови различия спрямо „мотивацията да се ходи на училище”.

Въпросите за емпатията, агресията и социалната интелигентност на учениците са предмет на редица научни изследвания в областта на психологията. Това е свързано с различни фактори и обстоятелства, някои от които са ролята на училището и общуването с връстниците за формирането на идентичността, предотвратяване, ранна идентификация и овладяване на агресивността, емпатията като психологически феномен, оказващ съществено влияние на изграждането на личността, влиянието на емпатията и социалната интелигентност върху агресивното поведение и други. Тези въпроси, дългогодишната ми педагогическа дейност с деца и юноши в България и Германия, както и дългогодишният ми педагогически опит с ученици от различни националности в Германия, послужиха за основание при избора на темата на настоящото изследване.

Целта на изследването е да разкрие особеностите и връзките между емпатията, агресията и социалната интелигентност в горната училищна възраст.

Задачи на изследването:

- да установи дали емпатийната диспозиция и агресивната диспозиция на учениците в горната училищна възраст са взаимосвързани;
- да разкрие дали между емпатийната диспозиция и социалната компетентност има значима връзка;
- да установи дали агресивната диспозиция и социалната компетентност на учениците в горната училищна възраст са взаимосвързани;
- да разкрие дали има полови и възрастови различия относно емпатийната диспозиция, агресивната диспозиция и социалната компетентност;
- да установи дали има значими различия в емпатийната диспозиция, социалната компетентност и агресивната диспозиция по възраст и мотивация за учене

Съдържание на дисертационния труд:

Дисертационният труд е структуриран в три глави.

Първа глава

Първа глава представя преглед на същността и разбиранията за емпатията, агресията, социалната и емоционалната интелигентност, разглежда видовете емпатия и агресия. Обхванати са темите за емпатията при децата и възрастните; агресията в детската и юношеската възраст; заставането на чужда гледна точка при децата и

възрастните; юношеството, заставането на чужда гледна точка, емпатията, агресията, социалната интелигентност; емпатията, социалното познание и социалната компетентност. Теоретичният преглед включва също измерването на емпатията, агресията, емоционалната интелигентност и социалната интелигентност. Представени са скали за тяхното измерване.

Hogan (1969), Goldberg (1980), Greenberg & Elliott (1997), Ickes (1997) интерпретират емпатията като разбиране на мислите и чувствата на другия на когнитивно равнище. Според Eisenberg & Miller (1987) емпатията е емоционално състояние, възникващо от разбирането на емоционалното състояние на другия. Iannotti (1978) я представя като емоционален отговор на емоционално състояние на другия. Batson & Oleson (1991) твърдят, че емпатията е истинско съпреживяване на емоционалните реакции на други хора. Емоционалното разбиране за емпатията поддържа и Kohut (1959, 1971, 1978). Dymond (1950), Feshbach (1978), Davis (1983, 1985, 1994), Rowe (1997) също определят емпатията като емоционално преживяване. Съгласно Стаматов и Минчев (2003) „Емпатията е преживяване на чуждите чувства, а не проектиране на собствените чувства като чувства на другия.”

Parke & Slaby (1983) определят агресивното поведение като насочено към другия поведение. Bandura (1973) установява, че агресивното поведение е свързано с враждебни интенции и се обективизира в разрушителни последствия. В много случаи агресивността е инструмент, който се използва за самоутвърждаване, както и за постигане на определен статус Bandura (1973), Parke & Slaby (1983). Засилването на агресивността оказва влияние върху поведението на децата в групата (Patterson et al., 1967). Maccoby & Jacklin (1980) установяват, че половите различия относно агресивното поведение се дължат на проявите на агресия, характерни за различните култури и страни, както и на това, че физически и вербално мъжете са по-агресивни от жените. Половите различия при агресията са изследвани както от социалната, така и от експерименталната психология (Maccoby & Jacklin, 1974, Frodi, Macaulay & Thome 1977, Eagly & Steffen, 1986). Според Feshbach (1987), Parke & Slaby (1983) емпатията играе съществена роля за ограничаване на агресивните действия в различните форми на агресия. Kaukiainen et al. (1996) изследват социалната интелигентност и емпатията като предпоставки за различни видове агресия. Kaukiainen et al. (1996) установяват, че използването на пряка физическа агресия не зависи от социалната интелигентност в същата степен. Високото ниво на емпатия може да бъде несъвместимо с агресията.

Настоящото изследване се опитва да проследи динамиката на емпатията, агресията и социалната интелигентност и връзките между тях в диапазона от 13 до 18 години.

Втора глава

Методология на изследването

Тази глава включва изследователските хипотези, експерименталните групи, процедурата, подготовката и инструментите на изследването, характеристики на изследователските инструменти.

Хипотези на изследването:

С оглед целта на изследването се анализират резултатите от проверка на хипотези за влияние на независими фактори върху зависими променливи, организирани в двуфакторни планове. За независими фактори се приемат факторите „пол”, „възраст” („клас”) и „мотивация за учене” („Обичаш ли да ходиш на училище?”), която е базова нагласа. За зависими променливи се приемат емпатията, агресията и социалната интелигентност.

Хипотеза 1

Допуска се, че връзката между емпатията и агресията е статистически значима.

Подхипотеза 1.1.

Допуска се, че ще съществува статистически значима връзка както между емпатията и физическата агресия, така и между емпатията и вербалната агресия, измерени посредством скалата DIAS.

Подхипотеза 1.2.

Допуска се, че ще е налице статистически значима връзка както между емпатията и физическата агресия, така и между емпатията и вербалната агресия, измерени чрез скалата PESCOBE.

Подхипотеза 1.3.

Допуска се, че ще се установи статистически значима връзка между емпатията и индиректната агресия.

Хипотеза 2

Очаква се, че ще е налице статистически значима връзка както между емпатията и социалната интелигентност, така и между агресията и социалната интелигентност.

Подхипотеза 2.1.

Очаква се, че ще се установи статистически значима връзка между емпатията и социалната интелигентност.

Подхипотеза 2.2.

Очаква се, че ще се установи статистически значима връзка между индиректната агресия и социалната интелигентност.

Подхипотеза 2.3.

Очаква се, че ще е налице статистически значима връзка както между социалната интелигентност и физическата агресия, така и между социалната интелигентност и вербалната агресия.

Хипотеза 3

Предполага се, че факторите „пол” и „възраст” ще оказват статистически значимо влияние върху емпатията, агресията и социалната интелигентност.

Подхипотеза 3.1.

Предполага се, че факторите „пол” и „възраст” ще оказват статистически значимо влияние върху емпатията и социалната интелигентност като момчетата ще отчетат по-високи резултати по скалата за емпатия и социална интелигентност, в сравнение с момчетата.

Подхипотеза 3.2.

Предполага се, че факторът „пол” ще оказва статистически значимо и различно по сила влияние върху агресията като ще бъде по-силно изразено в оценките за индиректната агресия.

Подхипотеза 3.3

Предполага се, че факторът „възраст” ще оказва статистически значимо и различно по сила влияние върху агресията.

Хипотеза 4

Допуска се, че факторите „възраст” и „мотивация за учене” ще оказват статистически значимо и различно по сила влияние върху емпатията, социалната интелигентност и агресията.

Подхипотеза 4.1.

Допуска се, че факторите „възраст” и „мотивация за учене” ще оказват статистически значимо и различно по сила влияние върху емпатията.

Подхипотеза 4.2.

Допуска се, че факторите „възраст” и „мотивация за учене” ще оказват статистически значимо и различно по сила влияние върху социалната интелигентност като с нарастването на възрастта оценките на учениците по социална интелигентност на съучениците им ще се увеличават.

Подхипотеза 4.3.

Допуска се, че факторите „възраст” и „мотивация за учене” ще оказват статистически значимо и различно по сила влияние върху физическата, вербалната и индиректната агресия.

Участници в изследването:

Изследването обхваща 513 ученици на възраст между 13 и 18 години от 8 до 11 клас в България. От изследваните 510 лица (въпросниците на 3 лица са невалидни): 351 са от женски пол и 159 - от мъжки пол. В процентно отношение това се изразява по следния начин: 68.8 % от изследваните лица са от женски пол, 31.2% - от мъжки пол.

Процедура на изследването:

Участниците в експеримента попълват самостоятелно пет въпросника и справка, която включва име, пол и възраст и др.

Инструменти на изследването и техните характеристики:

Емпиричното изследване включва пет инструмента, които измерват емпатията, агресията и социалната интелигентност.

Инструмент 1

Междоличностният реактивен индекс (англ. Interpersonal Reactivity Index, IRI) на Mark Davis, USA (1983) фигурира в Националния регистър на психологическите тестове в България като инструмент, адаптиран за работа в български условия. Четирите подскали на IRI съдържат всяка от тях по 7 айтема или общо 28. Оценяването на отговорите се извършва по пет-степенна скала: 0 означава „не ме описва добре”, 4 означава „описва ме много добре”. Оценяването на някои от айтемите се извършва в обратен ред, например: 0 = 4, 1 = 3, 2 = 2, 3 = 1, 4 = 0. Сумирането на отговорите за всяка скала се извършва поотделно. Сборът от отговорите варира от 0 до 28. IRI е публикуван в учебник (Стаматов, 2004) и използван с разрешението на автора.

Инструмент 2

Оценката на емпатията на връстници (англ. Peer-Estimated Empathy, PEE), разработена от A. Kaukiainen, K. Björkqvist, K. Österman, K.M.J. Lagerspetz & S. Forsblom University of Turku, Finland & Åbo Akademi University, Finland (1995), е развита, за да се използва при деца от 10-годишна възраст нагоре и юноши. PEE съдържа осем айтема. Възможните отговори на всеки айтем са 5, при които: 0 = никога, 1 = рядко, 2 = понякога, 3 = често, 4 = много често. Всеки ученик е инструктиран да запише името на съученика си, чието поведение ще оценява. Впоследствие оценките за всеки оценяван се сумират и разделят на броя на съучениците, които са оценявали.

Полученият резултат е крайната оценка за емпатията на всеки един от участниците. За да може да бъде приложен за целта на настоящото изследване в България, тестът беше преведен на български език със съгласието на проф. Kaj Björkqvist, един от неговите автори.

Инструмент 3

Директната и индиректната скала за агресия (англ. Direct & Indirect Aggression Scales, DIAS), разработена от K. Björkqvist, K. M. J. Lagerspetz, & K. Österman, Åbo Akademi University Finland (1992), се прилага най-вече за възрастта от 8-19 г. и цели измерването на три вида агресия – физическа, вербална и индиректна. В настоящото изследване е оценявано поведението на връстници от двата пола. Въпросите в DIAS са приложени като оценки на съучениците (партньорски оценки). За отговорите на 24-те въпроса е използвана пет-степенна скала за оценяване от 0 – 4 като: 0 = никога, 1 = рядко, 2 = понякога, 3 = често, 4 = много често. Към подскалата за физическа агресия са включени 7 айтема, към подскалата за вербалната агресия – 5 айтема, към подскалата за индиректната агресия – 12 айтема. За да може да бъде приложен за целта на настоящото изследване в България, DIAS беше преведен на български език със съгласието на проф. Kaj Björkqvist, един от неговите автори.

Инструмент 4

Оценката на поведението на връстник по време на конфликт (англ. Peer-Estimated Conflict Behavior, PECOBE), разработена от Kaj Björkqvist & Österman Karin, Finland (1995), се явява усъвършенствана версия на DIAS от 1992 г. На първата страница на въпросника PECOBE учениците посочват данни като собствено име, местоживееене, училище, клас, пол, възраст. На същата страница са поместени указания за работа. За оценяването се използва пет-степенна скала, включваща отговорите: 0 = никога, 1 = рядко, 2 = понякога, 3 = често, 4 = много често. В настоящото изследване учениците оценяват поведението на съучениците си от двата пола. На въпроса „Обичаш ли да ходиш на училище?“ възможните отговори са пет: „изключително много“, „много“, „понякога“, „не обичам“, „мразя да ходя на училище“. За да може да бъде приложен за целта на настоящото изследване в България, PECOBE беше преведен на български език със съгласието на проф. Kaj Björkqvist, един от неговите автори.

Инструмент 5

Оценката на социалната интелигентност на връстници (англ. Peer-Estimated Social Intelligence, PESI, разработена от A. Kaukiainen, K. Björkqvist, K. Österman, K.M.J. Lagerspetz & S. Forsblom University of Turku, Finland & Åbo Akademi University, Finland

(1995), цели да установи „по какъв начин даден човек се отнася към другите”. Скалата съдържа следните десет айтема: 1. Бързо забелязва дали другите лъжат. 2. Умее да се разбира с други хора. 3. Лесно се настройва към нови хора и ситуации. 4. Умее да прокарва своите желания. 5. Умее да разпознава чувствата на другите, дори когато те се опитват да не ги показват. 6. Разпознава слабите страни на другите. 7. Знае, как да накара другите да се смеят. 8. Умее да накара другите да направят почти всичко. 9. Умее да се възползва от другите, ако желае. 10. Умее да убеди другите да заемат негова страна. Възможните отговори на всеки айтем са 5 като: 0 = никога, 1 = рядко, 2 = понякога, 3 = често, 4 = много често. За да може да бъде приложен в България, за целта на настоящото изследване PESI беше преведен на български език със съгласието на проф. Kaj Björkqvist, един от неговите автори.

Въвеждане на данните:

Въвеждането на данните от попълнените въпросници в електронни таблици и тяхното обработване бе извършено с помощта на статистически програми от софтуерен пакет SPSS, приемащ се като стандарт при анализа на данни в областта на социалните и поведенческите науки. За проверка на хипотезите за влияние на независимите фактори върху зависимите променливи е приложен F-критерият на Фишер-Снедекор (*англ. Fisher-Snedecor*), чиито наблюдавани стойности са изчислени чрез двуфакторен дисперсионен анализ. С оглед на това е използван модулът „Anova” от статистическия пакет „Statistica”.

Трета глава

Резултати и обсъждане

Трета глава представя статистическия анализ на емпиричните резултати, свързани с изследователските хипотези и обсъждане на откритията.

Проверката за вътрешната съгласуваност на айтемите, на база получени резултати, е извършена чрез изчисляване на коефициента Алфа на Кронбах (*англ. Cronbach's alpha, α*) за всяка една от скалите: Директна и индиректна скала за агресия (DIAS): $\alpha = 0.912$ (физическа агресия), $\alpha = 0.886$ (вербална агресия), $\alpha = 0.934$ (непряка агресия); Оценка на емпатията на връстници (PEE): $\alpha = 0.89$; Оценка на социалната интелигентност на връстници (PEI): $\alpha = 0.81$; Междудличностен реактивен индекс (IRI): $\alpha = 0.71$; Оценка на поведението на връстник по време на конфликт (PECOBE): анализирани са средните оценки на анкетираните поотделно за всеки тип поведение. Използвани са двуфакторни дизайни за организация на данните по независими променливи със съответните

равнища. Тъй като няма айтеми, не е извършен анализ на психосемантичната структура. Не е извършен и айтем анализ и надеждност по α на Кронбах (няма айтеми). На анализ са подложени само скалите за седемте вида поведение по време на конфликт, получени като средни оценки на анкетираните, оценявали различен брой съученици.

Резултати от изследване на първата група хипотези:

Изследването потвърждава подхипотези 1.1., 1.2. и 1.3.

Данните от прилагането на скалите показват, че между независимите променливи „емпатия” и „физическа агресия”, а също между независимите променливи „емпатия” и „вербална агресия”, се установяват както незначими (IRI, DIAS) (табл. 1), така и значими връзки (PEE, DIAS) (табл. 1). Констатираме, че между двете променливи „емпатия” и „физическа агресия” (PEE, DIAS) (табл. 1) връзката е „много висока отрицателна”, зависимостта е разнопосочна, което означава, че с увеличаване равнището на емпатия, равнището на физическа агресия ще намалява. Същевременно резултатите показват наличието на „много ниска отрицателна” корелация между променливите „емпатия” и „вербална агресия” (PEE, DIAS) (табл. 1). Зависимостта между двете променливи е разнопосочна, следователно с увеличаване на стойностите на емпатията, ще намаляват стойностите на вербалната агресия.

Таблица 1. Корелации (r на Пирсън) между „емпатия” и „агресия”, измерени посредством скалите IRI, PEE, DIAS $N=483$

	DIAS Test Пряка и непр. агр. Общ бал	DIAS Test Физическа агр.	DIAS Test Вербална агр.	DIAS Test Непряка агр.
IRI Test	$r=0.083$	$r=-0.004$	$r=0.060$	$r=0.118^*$
PEE Test	$r=-0.137^*$	$r=-1.150^*$	$r=-0.137^*$	$r=-0.104^*$

*Резултатите са статистически значими при критична стойност от $p<0.05$

Аналогично на подхипотеза 1.1., резултатите, получени от прилагането на другите двойки скали, показват, че между независимите променливи „емпатия” и „физическа агресия” и между „емпатия” и „вербална агресия” съществуват както незначими (IRI, PECOBE) (табл. 2), така и значими връзки (PEE, PECOBE) (табл. 2).

Корелацията между променливите „емпатия” и „физическа агресия” (PEE, PECOBE) (табл. 2) е „много ниска отрицателна”, зависимостта е разнопосочна, т.е. ако равнището на емпатия се увеличава, равнището на физическа агресия ще намалява. Установяваме също, че корелацията между променливите „емпатия” и „вербална агресия” е „много ниска отрицателна”, зависимостта е разнопосочна, следователно с нарастването на емпатията, вербалната агресия ще намалява.

Таблица 2. Корелации (r на Пирсън) между „емпатия” и „агресия”, измерени чрез скалите IRI, PEE, PECOBE N=483

	PECOBE Test Физическа агр.	PECOBE Test Вербална агр.	PECOBE Test Индиректна агр.
IRI Test	$r=0.006$	$r=0.031$	$r=0.118^*$
PEE Test	$r=-0.096^*$	$r=-0.139^*$	$r=-0.114^*$

*Резултатите са статистически значими при критична стойност от $p<0.05$

Наблюдаваме четири сигнификантни корелации между независимите променливи „емпатия” и „индиректна агресия”. Първата връзка между променливите „емпатия” и „индиректна агресия” (IRI, DIAS) (табл. 1) е „много ниска положителна”. Зависимостта е еднопосочна, което означава, че с увеличаване на нивото на емпатията ще се увеличава и нивото на индиректната агресия или обратно, с намаляване на нивото на емпатия ще намалява и нивото на индиректната агресия. Втората установена корелация между емпатията и индиректната агресия (IRI, PECOBE) (табл. 2) е също „много ниска положителна”. Зависимостта е еднопосочна. Третата връзка между променливите „емпатия” и „индиректна агресия” (PEE, DIAS) (табл. 1) е „много ниска отрицателна”. Зависимостта е разнопосочна, от което следва, че с увеличаване равнището на емпатия, ще намалява равнището на индиректната агресия. Четвъртата корелация между променливите „емпатия” и „индиректна агресия” (PEE, PECOBE) (табл. 2) е „много ниска отрицателна”. Зависимостта и в този случай е разнопосочна.

Резултати от изследване на втората група хипотези:

Изследването потвърждава подхипотези 2.1. и 2.2. Не получи потвърждение подхипотеза 2.3., че ще е налице статистически значима връзка както между социалната интелигентност и физическата агресия, така и между социалната интелигентност и вербалната агресия.

Резултатите от прилагането на скалите IRI и PESI (табл. 3) посочват, че между независимите променливи „емпатия” и „социална интелигентност” е налице „ниска положителна” корелация. Зависимостта между двете променливи е еднопосочна, от което следва, че при увеличаване на нивото на променливата „емпатия” ще се увеличава и нивото на променливата „социална интелигентност”. „Ниска положителна” корелация наблюдаваме между независимите променливи „емпатия” и „социална интелигентност” предвид скалите PEE и PESI (табл. 3). Зависимостта и в този случай е еднопосочна, т.е. с нарастване на равнището на емпатия ще нараства и равнището на социалната интелигентност и обратно, с намаляване на нивото на емпатията ще намалява и нивото на социалната интелигентност.

Таблица 3. Корелации (r на Пирсън) между „социална интелигентност” и „емпатия”, измерени с помощта на скалите PESI, IRI, PEE N=483

	IRI Test	PEE Test
PESI Test	$r=0.326^*$	$r=0.419^*$

*Резултатите са статистически значими при критична стойност от $p<0.05$

Предвид данните, установяваме, че между независимите променливи „социална интелигентност” и „индиректна агресия” корелацията е статистически несъществена (PESI, DIAS) (табл. 4). Същевременно резултатите от прилагането на другата двойка скали (PESI, PECOBE) (табл. 5) показват значима корелация между променливите „социална интелигентност” и „индиректна агресия”. Констатираме „много ниска положителна” връзка и еднопосочна зависимост между двете променливи. Следователно, с увеличаване на нивото на първата променлива ще се увеличава нивото

и на втората променлива и обратно, с намаляване на нивото на социалната интелигентност ще намалява и нивото на индиректната агресия.

Таблица 4. Корелации (r на Пирсън) между „социална интелигентност” и „агресия”, измерени посредством скалите PESI и DIAS N=483

	DIAS Test Пряка и непряка агр. Общ бал	DIAS Test Физическа агр.	DIAS Test Вербална агр.	DIAS Test Непряка агр.
PESI Test	$r=-0.010$	$r=-0.034$	$r=0.025$	$r=-0.014$

*Резултатите са статистически значими при критична стойност от $p<0.05$

Не установяваме взаимовръзки както между независимите променливи „социална интелигентност” и „физическа агресия”, така и между независимите променливи „социална интелигентност” и „вербална агресия”.

Таблица 5. Корелации (r на Пирсън) между „социална интелигентност” и „агресия”, измерени чрез скалите PESI и PECOBE N=483

	PECOBE Test Физическа агр.	PECOBE Test Вербална агр.	PECOBE Test Индиректна агр.
PESI Test	$r=0.002$	$r=-0.021$	$r=0.107^*$

*Резултатите са статистически значими при критична стойност от $p<0.05$

При PESI, DIAS; PESI, PECOBE (табл. 4 и 5) наблюдаваме незначими стойности относно социалната интелигентност, физическата и вербалната агресия.

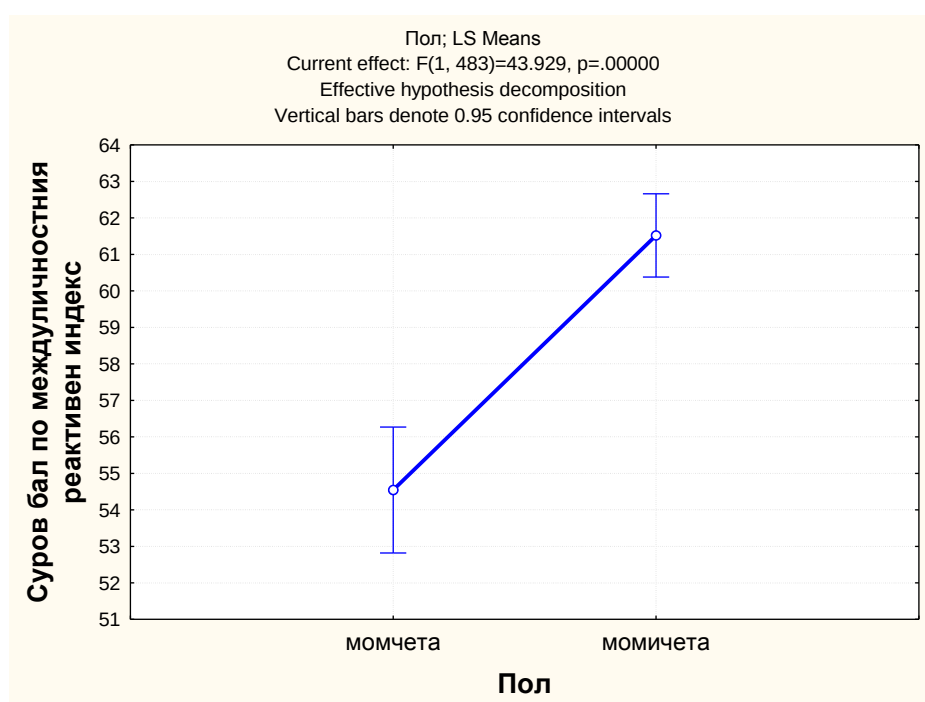
Резултати от изследване на третата група хипотези:

Изследването потвърждава отчасти подхипотези 3.1. и 3.2. Потвърждение получи подхипотеза 3.3.

Резултатите, получени от прилагането на скалите за Оценка на емпатията на връстници (РЕЕ) и Междудличностен реактивен индекс (IRI), посочват, че влиянието на фактора „клас” върху променливата „емпатия” е статистически незначимо.

В различие от това установяваме статистически значимо влияние на независимия фактор „пол” върху зависимата променлива „емпатия” ($F=23.04$, $p<0.000002$, РЕЕ); ($F=43.93$, $p<0.000000$, IRI) (фигура 1).

Фигура 1. Главен ефект на фактора „пол” върху суровия бал по „Междудличностния реактивен индекс” (IRI)

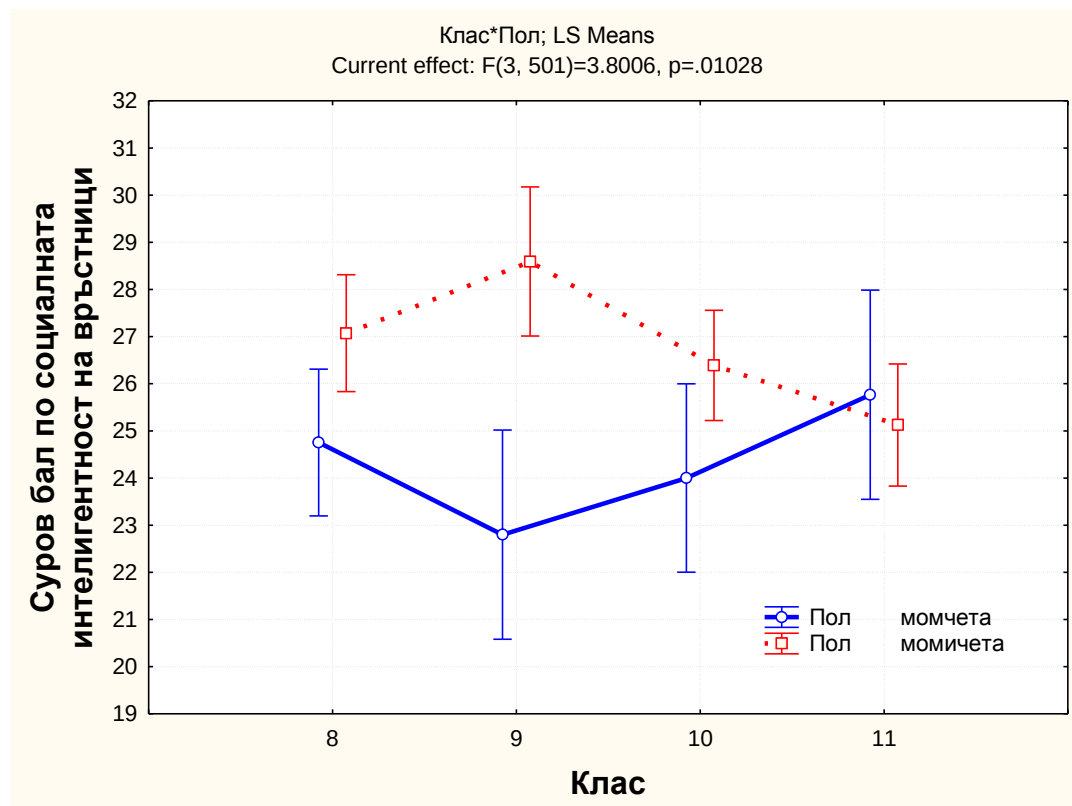
Влиянието на „пол” се потвърждава от данните на двете приложени скали. Същевременно се отчита влияние на взаимодействие на факторите „пол” и „клас” върху емпатията ($F=4.69$, $p<0.003$, РЕЕ). Силно изразени различия, характеризиращи влиянието на взаимодействие между факторите „пол” и „клас” върху емпатията, се наблюдават при учениците в 9 и 10 клас. Данните от РЕЕ илюстрират, че в сравнение с момчетата, момчетата представят средно по-високи оценки за емпатия. Паралелно установяваме, че както момчетата, така и момчетата деветокласници дават изразено по-високи оценки за емпатия, при което оценките на момчетата са много по-високи отколкото на момчетата. Оценките на десетокласниците момичета и момчета, с които се оценяват връстниците по емпатия са едни и същи. Различията в оценките на

учениците в 8 и 11 клас са приблизително еднакви. Данните посочват също, че момичетата имат по-висок среден суров бал по IRI в сравнение със средния бал на момчетата.

Аналогични на резултатите, илюстриращи влияние единствено на независимия фактор „пол” върху емпатията, са резултатите от прилагането на скалата Оценка на социалната интелигентност на връстници (PESI), т.е. само независимият фактор „пол” влияе на зависимата променлива „социална интелигентност” ($F=16.08$, $p<0.00007$).

Стойностите за влиянието на независимия фактор „клас” върху зависимата променлива „социална интелигентност” са далече от статистическата значимост. Паралелно с това установяваме влияние на взаимодействието между независимите фактори „пол” и „клас” върху зависимата променлива „социална интелигентност” ($F=3.80$, $p<0.01$) (фигура 2).

Фигура 2. Влияние на взаимодействието между факторите „клас” и „пол” върху суровия бал по „Въпросника за оценка на социалната интелигентност на връстници” (PESI)

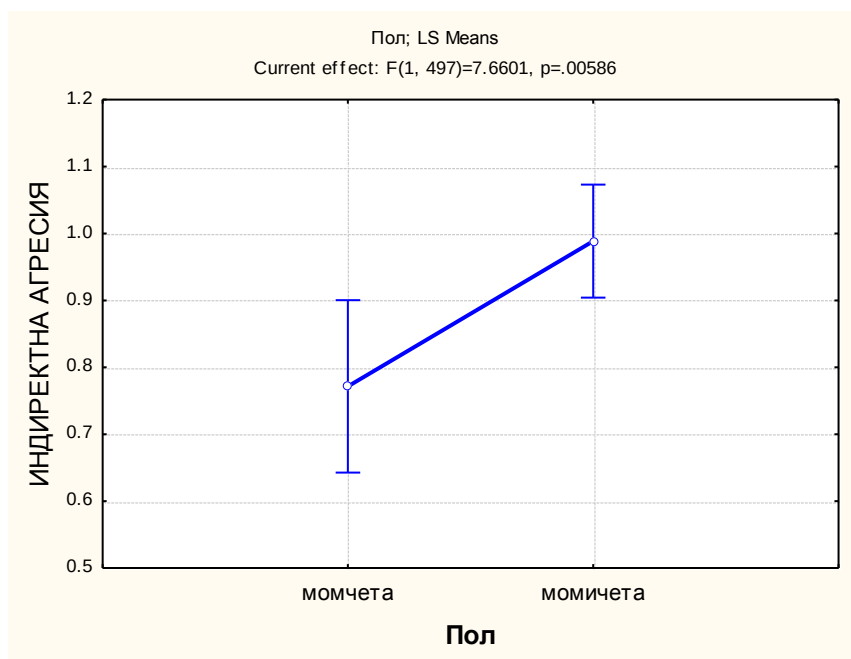
И в този случай момичетата деветокласници оценяват съучениците си средно по-високо отколкото момчетата оценяват техните съученици. Между момичетата и

момчетата в 8 и 11 клас разликите в оценките са минимални. Оценките на момчетата и момчетата единайсетокласници са идентични, средни.

Допускането, че факторът „пол” ще влияе на агресията се потвърждава частично. Получените данни от прилагането на скалите Директна и индиректна скала за агресия (DIAS) и Оценка на поведението на връстник по време на конфликт (PECOBE) показват, че независимият фактор „пол” не оказва статистически значимо влияние на зависимите променливи „физическа” и „вербалната агресия”.

Стойността за „пол” и индиректна агресия, установена при DIAS, също не е статистически значима. В различие от това наблюдаваме влияние на независимия фактор „пол” върху зависимата променлива „индиректна агресия”, констатирано при PECOBE ($F=7.66$, $p<0.006$) (фигура 3). Констатираме също така, че момчетата дават по-висока средна оценка за индиректна агресия в сравнение с момчетата.

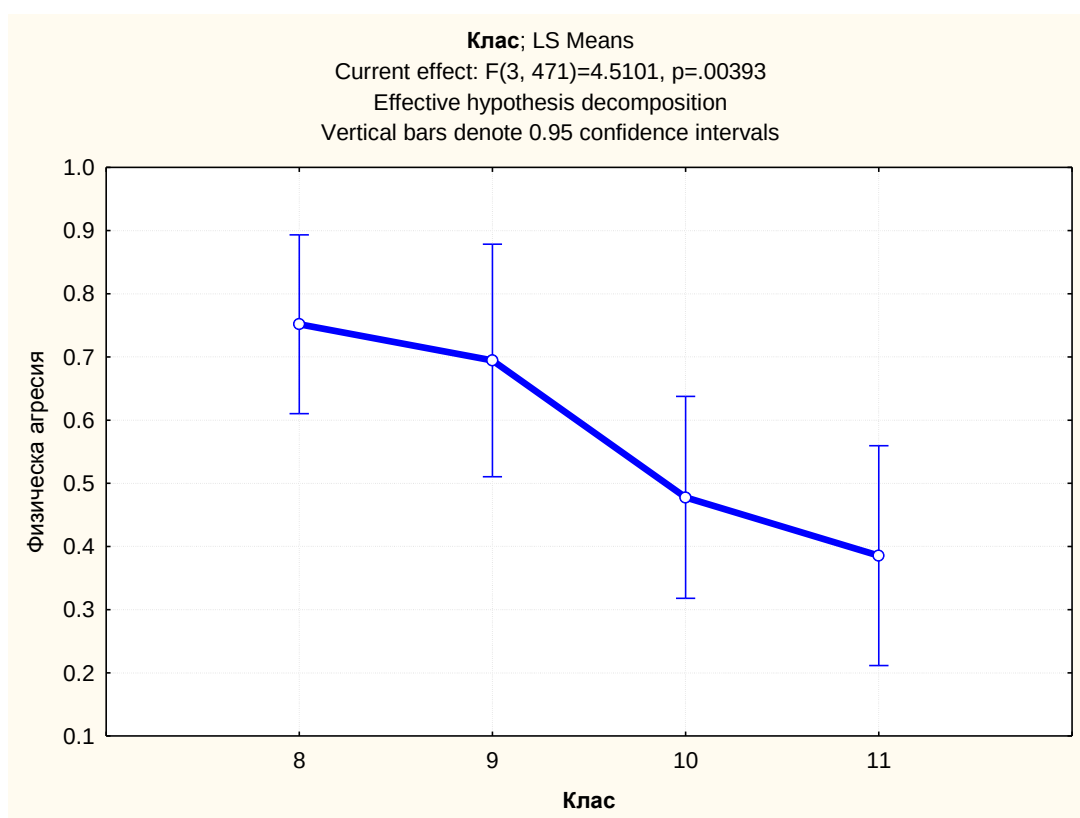
Фигура 3. Влияние на фактора „пол” на оценителя върху средните му оценки за индиректната агресия на съучениците му при разрешаване на конфликт (PECOBE)

Данните от прилагането на Директната и индиректна скала за агресия (DIAS) и Оценката на поведението на връстник по време на конфликт (PECOBE) показват, че независимият фактор „клас” оказва влияние на зависимите променливи „физическа” ($F=4.51$, $p<0.004$, DIAS; $F=11.04$, $p<0.00000$, PECOBE), на „вербална” ($F=2.17$, $p<0.09$, DIAS; $F=5.59$, $p<0.00089$, PECOBE) и на „индиректна агресия” ($F=4.05$, $p<0.007$,

РЕСОВЕ). Установяваме, че най-висок е средния бал на учениците в 8 клас, на втора, трета и четвърта позиция е средният бал на учениците в 9, 10 и 11 клас. По отношение на физическата агресия най-високи оценки са дали учениците в 9 и 8 клас, следвани от тези в 10 и 11 клас (фигура 4).

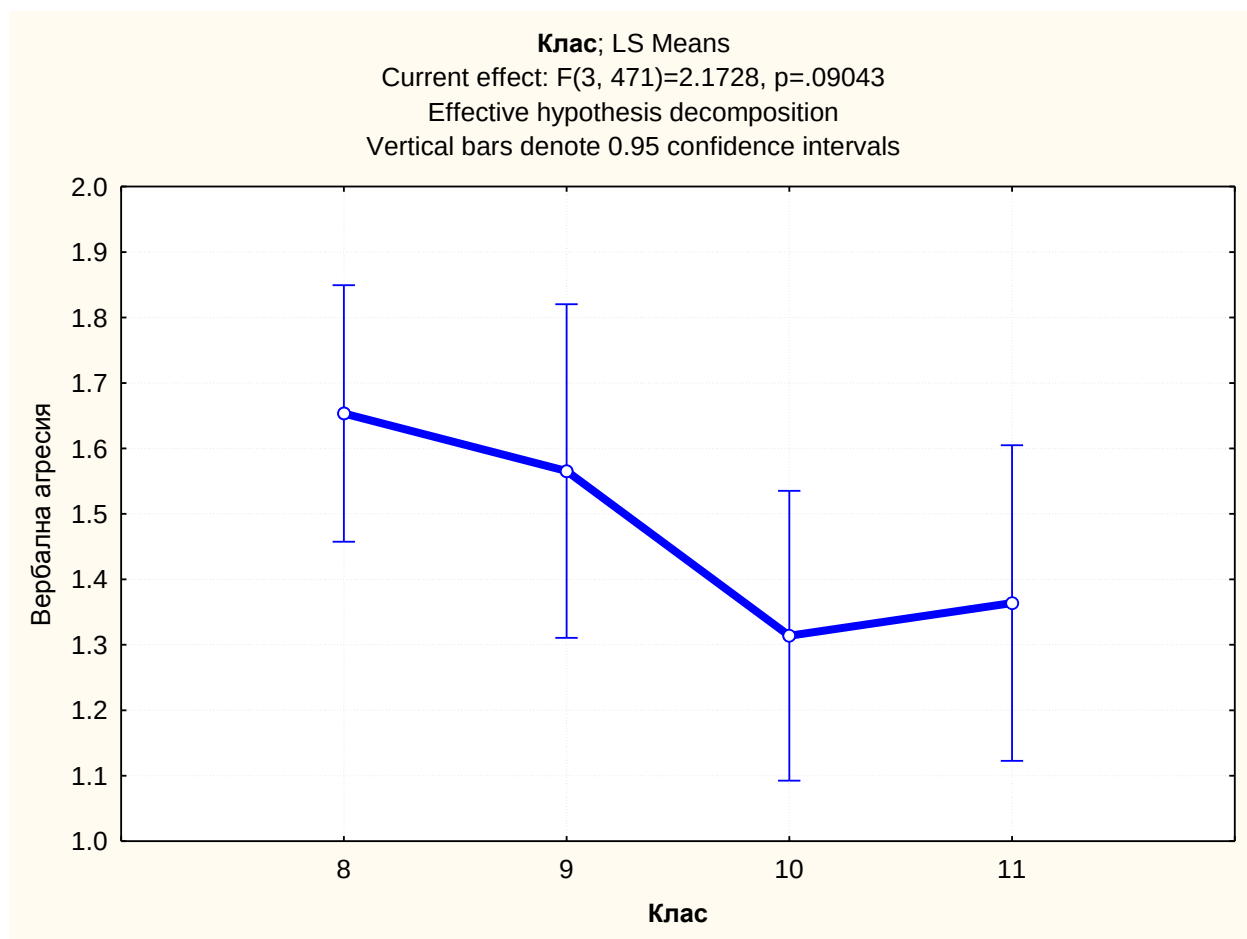
Фигура 4. Главен ефект на фактора „клас” върху бала по субскала „физическа агресия” (DIAS)

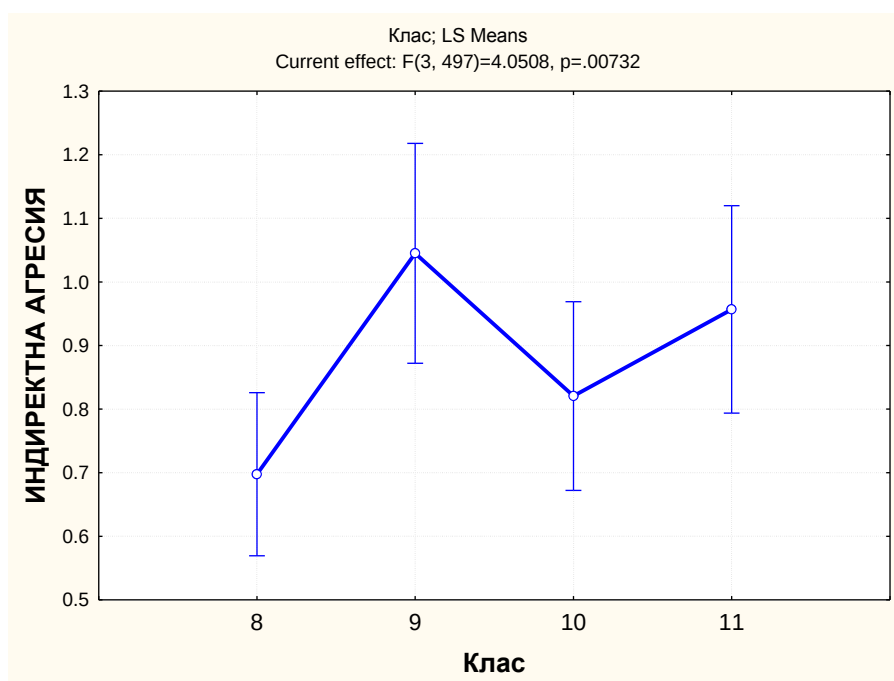
Важно е да се отбележи, че средните оценки за физическа агресия са „никога” или „рядко” учениците проявяват физическа агресия. Във връзка с вербалната агресия, предвид резултатите от DIAS, отчитаме, че най-висок е средният бал на учениците в 8 клас, следван то този на 9, 11 и 10 клас (фигура 5).

Предвид РЕСОВЕ, наблюдаваме най-високи средни оценки по физическа агресия на учениците в 9 клас, а най-ниски на учениците в 10 клас. Средните оценки на учениците в 8 и 11 клас са почти еднакви. Констатира се, че учениците „рядко” проявяват вербална агресия. Относно влиянието на фактора „клас” върху индиректната агресия наблюдаваме най-високи оценки за 9 клас, най-ниски за 8 клас, при това отчетената степен на проява на този вид агресия е „рядко” (фигура 6).

Фигура 5. Главен ефект на фактора „клас” върху бала по субскала „вербална агресия” (DIAS)

Фигура 6. Влияние на фактора „клас” на оценителя върху средните му оценки за индиректната агресия на съучениците му при разрешаване на конфликт (PECOBE)

При установеното влияние на взаимодействие между факторите „пол” и „клас” върху индиректната агресия ($F=2.93$, $p<0.03$, PECOBE) констатираме съвпадение на средните оценки на момичетата и момчетата в 8 и 11 клас, при това значими разлики се регистрират в средните оценки на момичетата и момчетата в 9 и 10 клас.

Резултати от изследване на четвъртата група хипотези:

Изследването потвърждава изцяло подхипотези 4.1. и 4.2. Подхипотеза 4.3. се потвърждава отчасти.

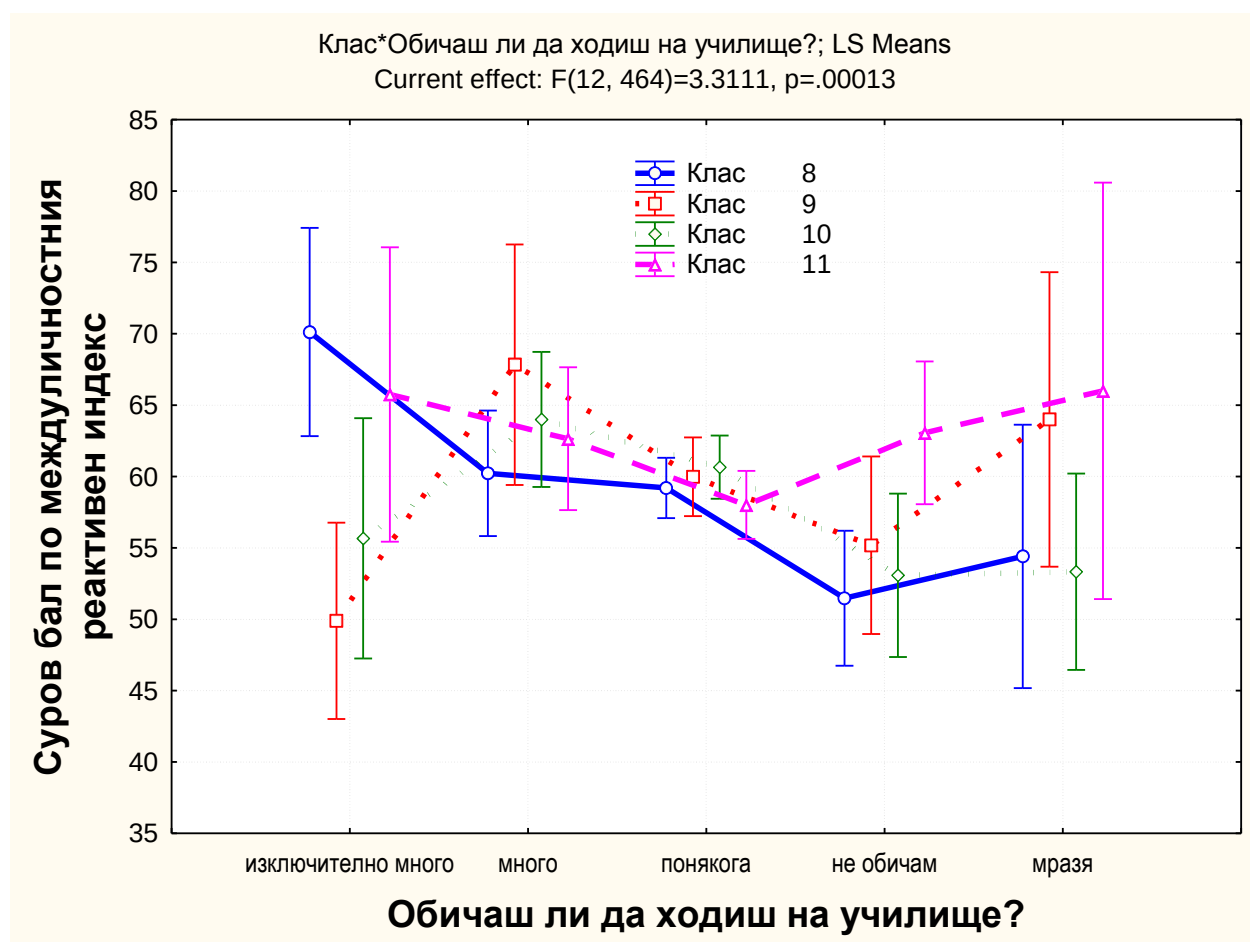
Резултатите, получени от прилагането на скалите за Оценка на емпатията на връстници (РЕЕ) и Междудличностен реактивен индекс (IRI), показват, че както независимият фактор „клас” ($F=2.597$, $p<0.05$, РЕЕ), така и независимият фактор „Обичаш ли да ходиш на училище?” ($F=3.88$, $p<0.004$, IRI) има статистически съществено влияние върху зависимата променлива „емпатия”.

Въпреки че статистически значимата стойност за „клас” и емпатия се отчита единствено при РЕЕ, а статистически значимата стойност за „мотивация за учене” се констатира единствено при IRI, допускането в първата подхипотеза се потвърждава. Важно е да се отбележи при това, че и при РЕЕ, и при IRI се наблюдава влияние на взаимодействие между независимите фактори „клас” и „мотивация за учене” върху зависимата променлива „емпатия” ($F=2.36$, $p<0.006$, РЕЕ; $F=3.311$, $p<0.0001$, IRI).

Предвид резултатите от РЕЕ, най-ниски оценки за емпатия дават учениците в 8 клас и колкото в по-горен клас са учениците, толкова по-високи са оценките, с които учениците оценяват съучениците си. Съгласно данните от IRI (фигура 7) най-високи оценки по емпатия дават учениците, които „много обичат” да ходят на училище. Те са следвани от оценките на тези, които „изключително много” обичат да ходят на училище, които „мразят” училище и на последно място – които „не обичат” да ходят на училище. Относно влиянието на взаимодействие между факторите „клас” и „Обичаш ли да ходиш на училище?” върху променливата „емпатия” при РЕЕ отчитаме, че осмокласниците, които „изключително много” обичат да ходят на училище, оценяват с най-високи оценки съучениците си по емпатия, „мразещите” училище осмокласници дават най-ниски оценки. Деветокласниците, които „изключително много” обичат училище, отсъждат на съучениците си най-ниски оценки, „мразещите” училище дават най-високи оценки. Оценките на десетокласниците са подобни на тези на деветокласниците. Подобно на деветокласниците, „мразещите” училище единайсетокласници оценяват съучениците си с най-ниски оценки. При IRI наблюдаваме, че най-високите средни оценки за емпатия дават „изключително много”

обичащите училище осмокласници, при това с намаляването на мотивацията за учене, намаляват и средните оценки по емпатия.

Фигура 7. Влияние на взаимодействието между факторите „клас” и „Обичаш ли да ходиш на училище?” върху суровия бал по „Междучелностния реактивен индекс” (IRI)

„Изключително много” обичащите училище деветокласници (фигура 7) показват най-нисък бал по емпатия. Данните за десетокласниците и единайсетокласниците са подобни на тези на осмокласниците с тези разлики, че при „мразещите” училище десетокласници средните оценки се понижават, сравнени с тези на деветокласниците, а при „мразещите” и „не обичащите” училище единайсетокласници средните оценки се повишават, сравнени с тези на осмокласниците.

Допускането за влияние на независимите фактори „клас” (фигура 8) и „мотивация за учене” (фигура 9) върху зависимата променлива „социална интелигентност”, както и установяването на влияние на взаимодействие между посочените два независими

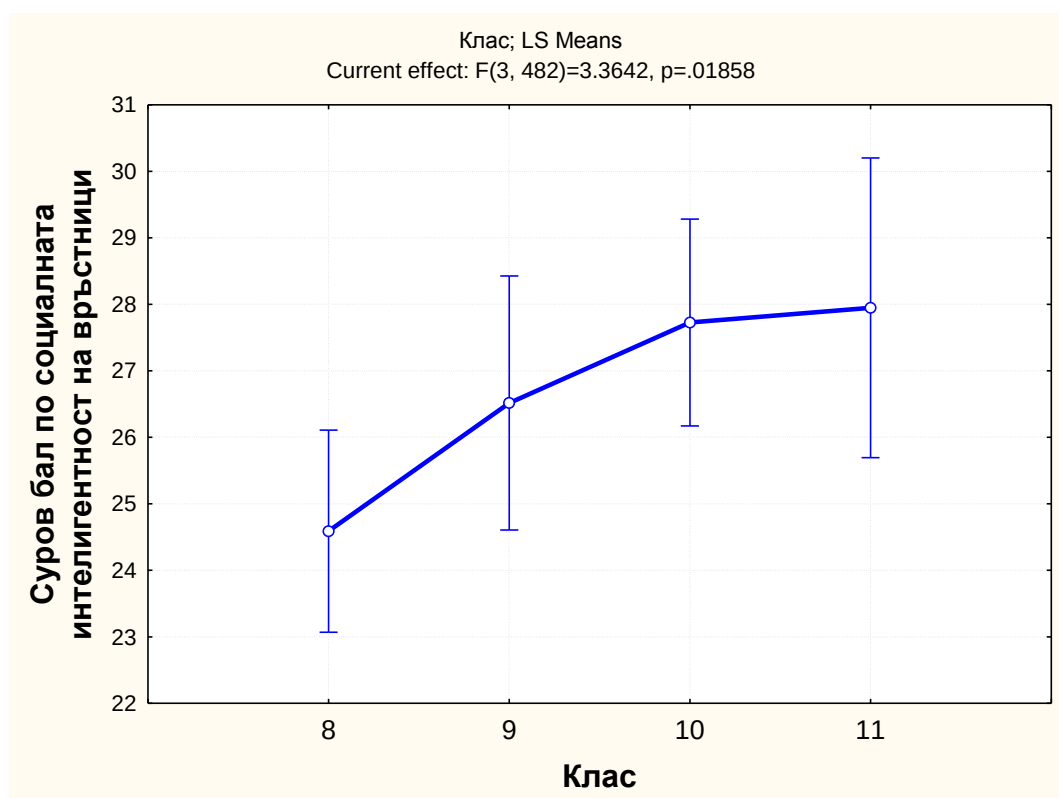
фактора върху зависимата променлива „социална интелигентност”, се потвърждава от данните, получени от прилагането на скалата Оценка на социалната интелигентност на връстници (PESI) (таблица 6) (фигура 10) .

Таблица 6. Влияние на факторите „възраст” и „мотивация за учене” върху социалната интелигентност, измерено чрез скалата PESI N=483

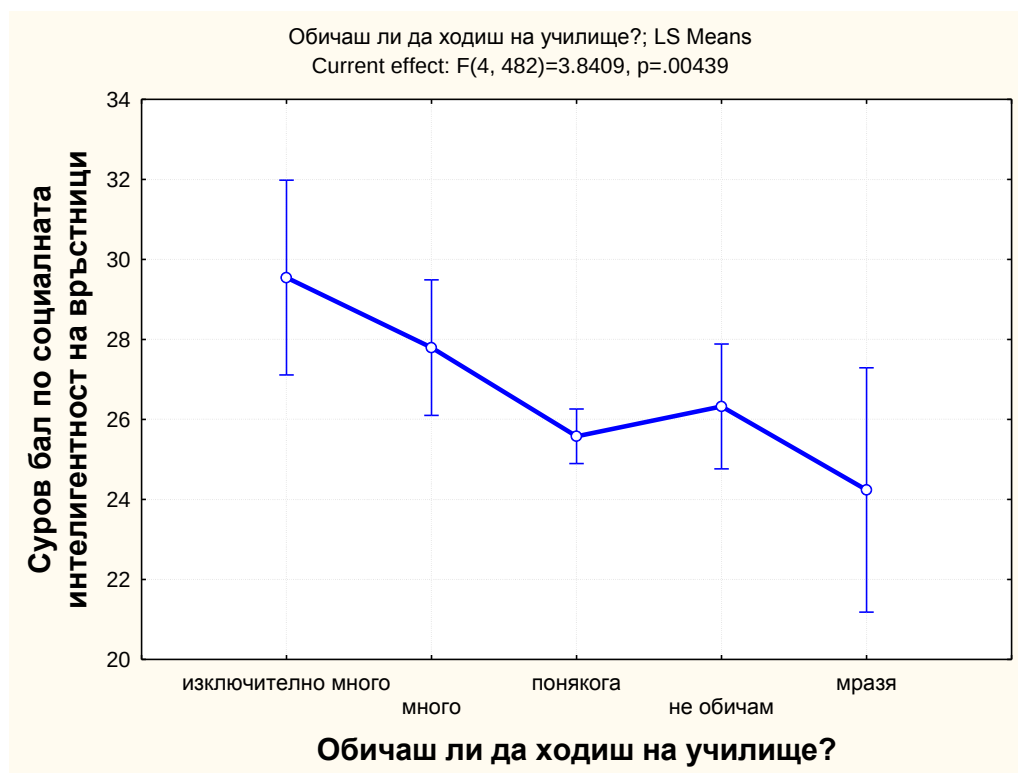
	Влияние на фактора „Клас”	Влияние на фактора „Обичаш ли да ходиш на училище”	Влияние на взаимодействието между факторите „Клас” и „Обичаш ли да ходиш на училище?”
PESI Test	F= 3.36, p<0.02*	F=3.84, p<0.004*	F=2.86, p<0.0008*

*Резултатите са статистически значими при критична стойност от $p < 0.05$

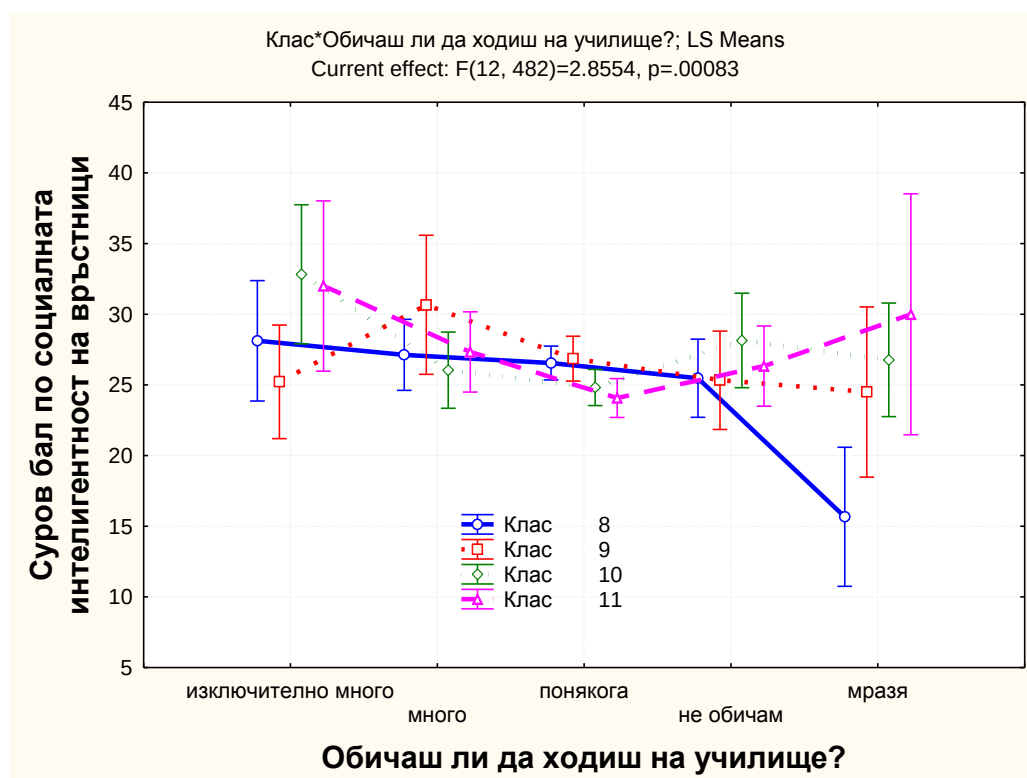
Фигура 8. Влияние на фактора „клас” върху суровия бал по PESI

Фигура 9. Влияние на фактора „Обичаш ли да ходиш на училище?“ върху суровия бал по PESI

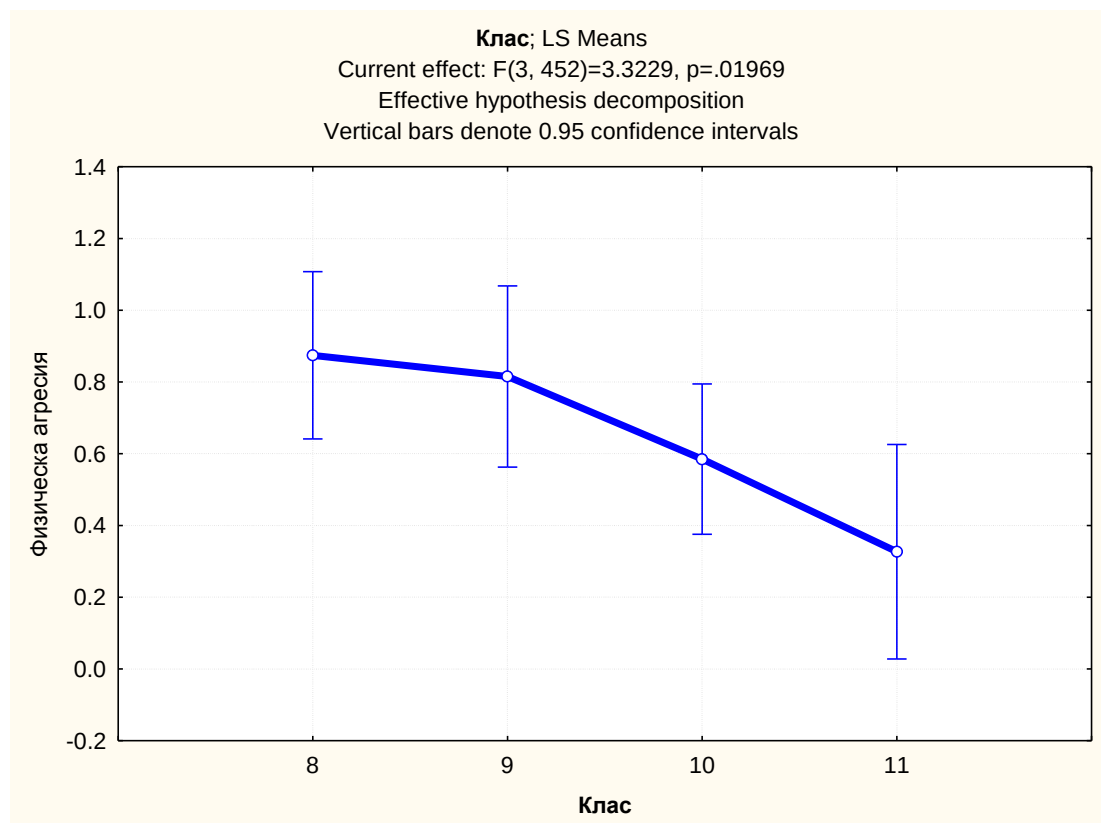

Фигура 10. Влияние на взаимодействието между факторите „клас“ и „Обичаш ли да ходиш на училище?“ върху суровия бал по PESI

Наблюдаваме, че осмнокласниците оценяват с най-ниски оценки съучениците си по социална интелигентност и колкото в по-горен клас са учениците, толкова по-високи са оценките, които дават на съучениците си по социална интелигентност (фигура 8). „Изключително много” обичащите училище ученици оценяват съучениците си с най-високи оценки, „мразещите” училище – с най-ниски оценки (фигура 9). Резултатите от влиянието на взаимодействие на факторите „клас” и „мотивация за учене” върху социалната интелигентност (фигура 10) илюстрират, че деветокласниците, които „изключително много” обичат да ходят на училище, оценяват съучениците си по социална интелигентност с по-ниски оценки, отколкото „изключително много” обичащите училище осмнокласници. „Мразещите” училище деветокласници дават по-високи оценки на съучениците си, в сравнение с „мразещите” училище осмнокласници. От друга страна учениците в 10 и 11 клас, които „изключително много” обичат да ходят на училище, оценяват съучениците си с най-високи оценки по социална интелигентност. Резултатите от DIAS и PECOBE показват, че независимият фактор „възраст” влияе върху зависимата променлива „физическа агресия”, наблюдаваните стойности са статистически значими ($F=3.32$, $p<0.02$, DIAS; $F=6.38$, $p<0.0003$, PECOBE). При DIAS (фигура 11) констатираме, че най-висока е физическата агресия

Фигура 11. Влияние на факт. „клас” върху бала по субскала „физическа агресия”, DIAS

сред 8 клас, а най-ниска сред 11 клас. Предвид PECOBE най-висока е физическата агресия сред 9 и 8 клас, а най-ниска – сред 10 и 11 клас, максималната средна стойност е „рядко” проявява физическа агресия. Стойностите за „клас” и вербална агресия са далече от статистическата значимост (DIAS, PECOBE). Единствено при PECOBE се отчита значима стойност за „възраст” и индиректна агресия ($F=3.14$, $p<0.03$) като средните оценки на учениците в 9, 10 и 11 клас са приблизително равни, а средните оценки на 8 клас са съществено по-ниски от тези на учениците в другите класове. Значимото влияние на фактора „Обичаш ли да ходиш на училище?” върху зависимата променлива „физическа агресия” ($F=4.76$, $p<0.0009$, DIAS) показва, че „много обичащите” и „необичащите” да ходят на училище ученици оценяват съучениците си с най-високи оценки, а „изключително много”, „понякога” и „мразещите” училище дават на съучениците си най-ниски оценки.

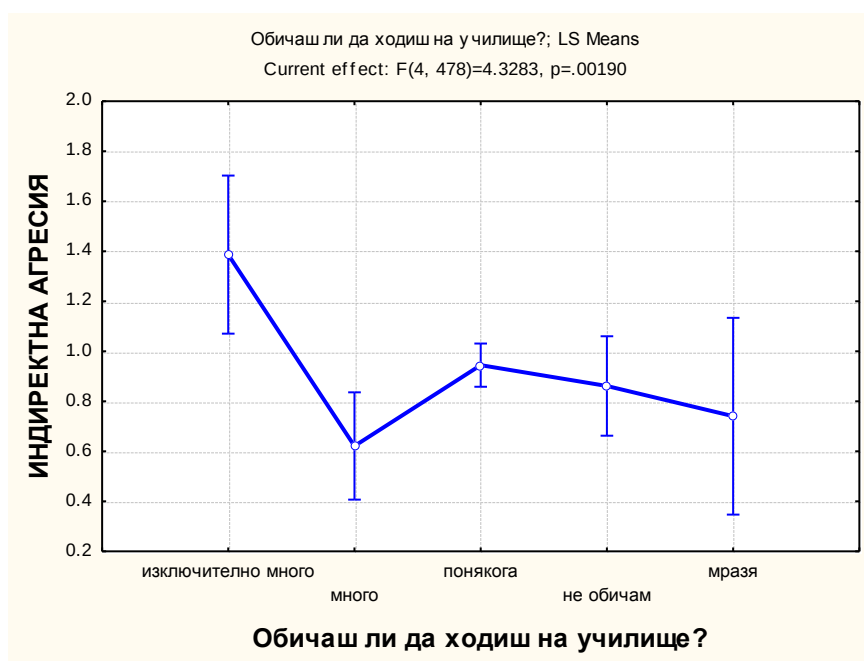
Фигура 12. Влияние на фактора „Обича ли оценителят да ходи на училище?” върху средните му оценки за вербалната агресия на съучениците му при разрешаване на конфликт (PECOBE)

Статистически значимо е влиянието на фактора „Обичаш ли да ходиш на училище?“ върху зависимата променлива „вербална агресия“ ($F=2.56$, $p<0.04$, PECOBE) (фигура 12). Установява се, че учениците, които „много“ обичат да ходят на училище, проявяват най-ниска степен на вербална агресия, а тези, които „мразят“ да ходят на училище, проявяват най-ниска степен на вербална агресия.

Статистически съществено е също така влиянието на независимия фактор „Обичаш ли да ходиш на училище?“ върху зависимата променлива „индиректна агресия“ ($F=4.33$, $p<0.002$, PECOBE) (фигура 13). Най-висока степен на индиректна агресия се наблюдава при „изключително много“ обичащите да ходят на училище, а най-ниска – при тези, които „много“ обичат училището. Оценките на другите ученици са еднакви и близки до най-ниските средни оценки.

Фигура 13. Влияние на фактора „Обича ли оценителят да ходи на училище?“ върху средните му оценки за индиректната агресия на съучениците му при разрешаване на конфликт (PECOBE)

Не се отчита влияние на взаимодействие между независимите фактори „възраст“ и „Обичаш ли да ходиш на училище?“ върху зависимите променливи „физическа“, „вербална“ и „индиректна агресия“.

Изводи

Анализът на резултатите от настоящото изследване дава основание да се извършат следните изводи:

Данните посочват, че между променливите „емпатия” и „физическа агресия” корелацията е „много висока отрицателна” или „много ниска отрицателна”, зависимостта между двете променливи е разнопосочна, следователно с увеличаване на равнището на емпатия на учениците от 13 до 18-годишна възраст равнището на физическа агресия намалява.

Наблюдава се, че между променливите „емпатия” и „вербална агресия” корелацията е „много ниска отрицателна”, зависимостта между двете променливи е разнопосочна, т.е. с увеличаване на нивото на емпатия на учениците от 13 до 18 г. намалява нивото на вербална агресия.

Установява се, че между променливите „емпатия” и „индиректна агресия” корелацията е „много ниска положителна”, еднопосочна или в другия случай, че корелацията е „много ниска отрицателна”, разнопосочна. Вследствие на тази констатация може да се посочи, че с увеличаване на нивото на емпатия, се увеличава нивото на индиректна агресия или обратно с намаляване на нивото на емпатия, намалява нивото на индиректна агресия. Паралелно с това се установява, че с увеличаване на равнището на емпатия, намалява равнището на индиректна агресия. Следователно при учениците от 13 до 18-годишна възраст с нарастване на нивото на емпатия, нивото на индиректна агресия може да намалява, но също така с нарастване на нивото на емпатия, нивото на индиректна агресия може да се увеличава, както и обратно, с намаляването нивото на емпатия намалява и нивото на индиректна агресия.

Констатира се, че между променливите „емпатия” и „социална интелигентност” корелацията е „ниска положителна”, еднопосочна, от което следва, че с увеличаване на равнището на емпатия, се увеличава и равнището на социална интелигентност на учениците на възраст от 13 до 18 г.

Отчита се, че между променливите „социална интелигентност” и „индиректна агресия” корелацията е „много ниска положителна”, зависимостта е еднопосочна, т.е. с увеличаване на равнището на социална интелигентност се увеличава равнището на индиректна агресия или обратно, с намаляване на равнището на социална интелигентност, намалява равнището на индиректна агресия.

Установява се, че между променливите „социална интелигентност” и „физическа агресия”, както и между променливите „социална интелигентност” и „вербална агресия” не е налице взаимовръзка.

Резултатите показват, че не се установяват възрастови различия относно емпатийната диспозиция на учениците от 8 до 11 клас. В различие от това се наблюдава, че полът оказва значимо влияние на емпатийната диспозиция на учениците на възраст от 13 до 18 години. Налице е тенденция за взаимодействие на „пола” с „възрастта” върху емпатията, при което се констатира, че стойността на влиянието на „пола” и „възрастта” върху емпатията е по-висока отколкото стойността за „пола” и емпатията. Установява се, че момичетата и момчетата в 9 клас дават на съучениците си подчертано по-високи оценки за емпатия. Отчита се също така, че оценките на момичетата деветокласнички за емпатията на съучениците им са много по-високи от оценките на момчетата деветокласници. Оценките на момичетата и момчетата в 10 клас са почти еднакви, в 8 и 11 клас са приблизително еднакви. В полза на момичетата се отчитат също разлики при самооценяването по емпатия. Може да се извърши изводът, че в полово-диференциален план се очертава тенденцията, при която момичетата имат склонност да оценяват съучениците си средно с по-високи оценки по емпатия, отколкото момчетата, при самооценяването оценките на момичетата по емпатия също са по-високи отколкото на момчетата.

Данните показват, че факторът „възраст” няма съществено влияние върху социалната компетентност на учениците от 13 до 18-годишна възраст. В различие от това се установяват значими различия в социалната компетентност при момичетата и момчетата. Момичетата оценяват съучениците средно по-високо по социална компетентност, отколкото момчетата своите съученици. Налице е тенденция на взаимодействието между факторите „пол” и „възраст” и влияние на това взаимодействие върху социалната интелигентност. При влиянието на взаимодействието на двата посочени фактора върху социалните компетентности установяваме, че отново резултатите на учениците в 9 клас се различават от тези на учениците в другите класове. Отново момичетата в 9 клас оценяват съучениците си по социална интелигентност средно по-високо отколкото момчетата съучениците си. В 8 и 10 клас разликите в оценяването на момчетата и момичетата са минимални, в 11 клас оценките са идентични. В полов план ясно се очертава тенденцията, че момичетата в 9 клас имат склонност към високо оценяване на съучениците си по емпатия.

Установява се, че половите различия не оказват съществено влияние върху агресивната диспозиция, предвид вербалната и физическата агресия на учениците на възраст от 13 до 18 години. За разлика от това възрастта има значимо влияние върху физическата и вербалната агресия. Учениците от 9 и 8 клас оценяват съучениците си по физическа агресия с най-високи оценки. Тези оценки са следвани от оценките на учениците в 10 и 11 клас. Констатира се, че най-висок е средният бал за физическа агресия на учениците в 8 клас, следван е от този на учениците в 9, 10, 11 клас, т.е. с нарастване на възрастта проявите на физическа агресия постепенно намаляват. Най-високи оценки за вербална агресия на съучениците си дават учениците в 9 клас, а най-ниски в 10 клас. Оценките на 8 и 11 клас са почти еднакви. Резултатите показват, че учениците на възраст от 13 до 18 години „рядко” проявяват вербална агресия, а също така „рядко” или „никога” не проявяват физическа агресия.

Резултатите посочват, че учениците на възраст от 13 до 18 години „рядко” проявяват индиректна агресия. Най-високи оценки за индиректна агресия на съучениците дават учениците от 9 клас, а най-ниски в 8 клас. Налице е тенденция за взаимодействие на „пола” с „възрастта” и влияние на това взаимодействие върху индиректната агресия: наблюдаваме големи разлики в оценките между момичетата и момчетата в 9 и 10 клас; в 8 и 11 клас оценките на момичетата и момчетата съвпадат. Паралелно с това резултатите показват, че учениците от 13 до 18-годишна възраст „рядко” проявяват индиректна агресия. В общ план отчитаме също, че учениците в 9 клас оценяват съучениците си най-високи оценки за проявите на физическа, вербална, както и индиректна агресия. В полово-диференциален план се очертава, че момичетата в 9 и 10 клас имат склонност да оценяват проявите на индиректна агресия на съучениците си с най-високи оценки. Може да се посочи, че възрастовото различие е по-отчетливо изразено в оценките за индиректната агресия, т.е. по-сложната форма на агресия. Различията по пол са също изразени в оценките за индиректната агресия.

Установява се, че факторите „възраст” и „мотивация за учене” влияят значимо на емпатията на учениците в горната училищна възраст. Отчита се, че учениците в 8 клас оценяват съучениците си като най-неемпатийни, а учениците в 11 клас оценяват съучениците си като най-емпатийни. Учениците в 8 клас, които са мотивирани за учене оценяват съучениците си с най-високи оценки по емпатия, учениците в 8 клас, които „мразят” да ходят на училище оценяват съучениците по емпатия с най-ниски оценки. Точно обратното явление се наблюдава в 9 клас: учениците, които „изключително много” са мотивирани за учене оценяват съучениците си с най-ниски оценки по

емпатия; учениците, които „мразят” училището, оценяват съучениците си с най-високи оценки по емпатия. Резултатите на учениците в 10 клас са подобни на тези на учениците в 9 клас. Същевременно се констатира, че също така „мразещите” училище ученици в 11 клас оценяват съучениците си с най-високи оценки по емпатия. При самооценките най-високи оценки по емпатия имат учениците, които са „много” мотивирани за учене, следвани от тези, които „изключително много” обичат училището. Важно е да се отбележи, че най-ниски самооценки по емпатия имат не тези, които „мразят” училището, а тези, които „не обичат” училището, т.е. оказва се, че не винаги „изключително” мотивираните за училище ученици са най-емпатийни и не винаги „мразещите” да учат са най-слабо емпатийни. Констатира се, че „мотивацията за учене” влияе на емпатията на учениците като най-ниска е степента на емпатия при „мразещите” училище ученици, а най-висока при „много” мотивираните да учат.

Факторите „възраст” и „мотивация за учене” оказват значимо влияние на социалните компетентности на учениците в горната училищна възраст. Установява се, че учениците в 8 клас оценяват съучениците си с най-ниски оценки по социална интелигентност, а учениците в 11 клас оценяват съучениците си с най-високи оценки, т.е. с нарастването на възрастта нарастват и оценките, които учениците дават на съучениците си по социална интелигентност. Най-голяма е разликата между оценките по социална интелигентност при учениците в 9 клас. Момчетата в 9 клас оценяват съучениците си с много по-високи оценки по социална интелигентност, отколкото момчетата в 9 клас. Констатираме също, че момчетата и момчетата в 11 клас дават еднакви средни оценки по социална интелигентност. Разликите в оценките на момчетата и момчетата в 8 и 10 клас са малки. В случая, когато „възрастта” и „мотивацията за учене” си взаимодействат и влияят на социалната интелигентност тогава учениците, които „изключително много” са мотивирани за учене оценяват съучениците си с най-високи оценки по социална интелигентност, „мразещите” училище ученици дават най-ниски оценки на съучениците си, т.е. с намаляването на „мотивацията за учене” намаляват и оценките по социална интелигентност, които учениците дават на съучениците си. Установява се също, че „изключително много” мотивираните за учене учениците в 9 клас оценяват съучениците си по социална интелигентност с по-ниски оценки в сравнение с оценките учениците в 8 клас със същата мотивация; „мразещите” училище ученици в 9 клас дават по-високи оценки в сравнение с оценките на учениците в 8 клас със същата мотивация. В 10 и 11 клас

„изключително” мотивираните за учене оценяват съучениците си с най-високи оценки по социална интелигентност.

Данните показват, че факторите „възраст” и „мотивация за учене” имат значимо влияние върху физическата и индиректната агресия. Върху вербалната агресия съществено влияние има единствено факторът „мотивация за учене”. Не е налице тенденция за взаимодействие между „възрастта” и „мотивацията за учене” и влияние на това взаимодействие върху агресията – както физическа, вербалната, така и индиректна. Най-ниска е степента на физическа агресия сред осмокласниците, а най-висока сред единайсетокласниците, т.е. с увеличаване на възрастта на учениците, проявите на физическа агресия намаляват. Учениците в 9 и 8 клас оценяват съучениците си с най-високи оценки по физическа агресия, а 10 и 11 клас – с най-ниски. Установява се, че максималната средна оценка за проявяваната физическа и индиректна агресия е „рядко”. Констатираме също така, че тези ученици, които „много обичат” и които „не обичат” училището оценяват съучениците си с най-високи оценки, а тези, които „изключително много”, „понякога” и „мразят” ученето, оценяват съучениците си с най-ниски оценки по физическа агресия. Същевременно „много обичащите” ученето оценяват съучениците си с най-ниски оценки, а „мразещите” ученето оценяват съучениците си с най-високи оценки по физическа агресия. Относно индиректната агресия най-високи оценки на съучениците си дават „изключително много” мотивираните за учене, а най-ниски – „много обичащите” да учат, при това отчитаме, че най-високите средни оценки за проявяваната индиректна агресия са „рядко” и „никога”.

Установява се, че оценките на учениците в 9 клас за съучениците им по изследваните категории: емпатия и социална интелигентност са по-високи отколкото оценките на учениците от 8, 10, 11 клас. Същевременно се наблюдава, че момичетата в 9 клас оценяват съучениците си и по индиректна агресия също така с по-високи оценки, в сравнение с момчетата в 9 клас. Аналогично е оценяването на момичетата в 10 клас по индиректна агресия на съучениците им. С висока степен на значимост се оценяват различията в средните оценки по индиректна агресия между момичетата и момчетата в 9 и 10 клас. Би могло да се допусне, че по-високото ниво на заявено оценяване на момичетата в 9 и 10 клас по индиректна агресия на техните съученици се дължи на по-високата чувствителност на момичетата към проявите на този вид агресия. Възможно е също така наличието на полови различия да е повлияно от възрастта.

Тенденцията към по-високото оценяване, което учениците в 9 клас показват, би могла да отразява особеностите на 9 клас, който може да се определи като критичен и преходен към нова образователна степен. В 9 клас учениците постъпват в ново училище, в нови паралелки, където повечето им съученици са непознати. В този клас учениците значително разширяват социалните контакти с връстниците си. Този период е свързан с промяна в позицията от гледна точка на възрастта. При това деветокласниците се явяват най-малките в горната гимназиална степен. Може да се допусне, че рискът по-малките ученици да се окажат обект на агресия от по-големите ученици в училище е по-голям. Предвид резултатите от изследването, се стига до извода, че като критичен за горната училищна степен може да се определи 9 клас.

Ролята на факторите „пол” и „възраст”, тяхното взаимодействие и влиянието им върху емпатията, социалната интелигентност и индиректната агресия се потвърждава от резултатите в настоящото изследване. За разлика от това такова взаимодействие между „пола” и „възрастта” и влияние на това взаимодействие върху физическата и вербалната агресия не се установява.

Ролята на факторите „възраст” и „мотивация за учене”, тяхното взаимодействие и влиянието на това взаимодействие върху емпатията и социалните компетентности се потвърждава от резултатите в настоящото изследване. В различие от това такова взаимодействие между „възрастта” и „мотивацията за учене” и влияние на това взаимодействие върху агресията (физическа, вербална, индиректна) не се установява.

Предвид резултатите от изследването и извършените изводи, биха могли да се посочат следните препоръки:

1. В бъдещи проучвания е препоръчително да продължи да се изследва влиянието на факторите „пол”, „възраст” и „мотивацията за учене” върху емпатията, по-конкретно внимание може да се обърне на 15 и 16-годишните ученици, т.е. на учениците в 9 и 10 клас. В частност би могло да се проучи влиянието на независимия фактор „пол” върху физическата и вербалната агресия при 15 и 16-годишните ученици.
2. Препоръчително е да продължат да се изследват връзките между социалната интелигентност и физическата агресия, социалната интелигентност и вербалната агресия при учениците в горната училищна възраст.
3. Препоръчително е да продължат да се проучват в двуфакторен план зависимости между факторите „пол” и „възраст” върху агресията, както и зависимости между

факторите „възраст” и „мотивация за учене” върху агресията предвид учениците на възраст от 14 до 16 г.

4. В бъдеще обект на изследване би могло да бъде влиянието на факторите „популярност” на учениците в горната училищна възраст и „мотивация за учене” върху видовете агресия. По-специално внимание би трябвало да се обърне на учениците на 14 и 15-годишна възраст, т.е. на учениците в 8 и 9 клас.
5. Препоръчително е да продължи да се изследва влиянието на факторите „пол” и „възраст” върху социалната интелигентност. По-специално внимание би могло да се обърне на учениците на възраст от 14 до 18 г.
6. В бъдещи научни изследвания се препоръчва да продължат да се прилагат скалите: Директна и индиректна скала за агресия (*англ. Direct & Indirect Aggression Scales, DIAS*), Оценка на поведението на връстник по време на конфликт (*англ. Peer-Estimated Conflict Behavior, PECOBE*), Оценка на емпатията на връстници (*англ. Peer-Estimated Empathy, PEE*), Оценка на социалната интелигентност на връстници (*англ. Peere-Estimated Social Intelligence, PESI*) и Междоличностен реактивен индекс (*англ. Interpersonal Reactivity Index, IRI*). Препоръчително е, при по-нататъшни изследвания на връзките между емпатията, агресията и социалната интелигентност, горепосочените скали да продължат да се използват в същата комбинация.

Заклучения

Научното изследване дава основание да се извършат няколко заключения:

Между емпатията, агресията и социалната интелигентност съществуват сложни взаимоотношения. Емпатията, агресията и социалната интелигентност се опосредстват от фактори като възраст, пол, мотивация за учене.

Емпатията, агресията и социалната интелигентност са свързани с по-високото равнище на развитие на когнитивните процеси. Емпатията и социалната интелигентност се откриват във възможността да се използват като способ за намаляване на проявите на агресия.

Съществуват полови различия по отношение на емпатийната диспозиция на учениците на възраст от 13 до 18 години. Момчетата проявяват склонност да се самооценяват по емпатия, както и да оценяват съучениците си по емпатия с по-високи оценки отколкото момчетата.

С навлизането в юношеската възраст траекторията в развитието на социалната компетентност е стабилна, момчетата оценяват съучениците си средно по-високо по социална компетентност, отколкото момчетата своите съученици.

С навлизането в юношеството не се установяват възрастови различия относно емпатийната диспозиция и социалната компетентност.

Деветокласниците се открояват с по-високите оценки по емпатия и социална интелигентност на съучениците си, оценките на момчетата са по-високи от тези на момчетата.

Биха могли да се посочат и някои ограничения в самото изследване.

Общото ниво „рядко” или „никога” на проявената физическа и вербална агресия, както и „рядко” проявената индиректна агресия е противоречиво. Това изисква допълнителни емпирични изследвания, както и въвеждането на нови инструменти. Нивото на агресия би могло да се изследва при по-голям брой лица.

Търсенията по отношение на връзките между емпатията, агресията и социалната интелигентност биха могли да се разширят като се използват и нови усъвършенствани инструменти, които биха подпомогнали проучванията в тази област.

Би могло да се отбележи, че изследванията върху емпатията, агресията и социалната интелигентност откриват възможността да се допълни картината на развитието на учениците на възраст от 13 до 18 години. Изследванията в тази посока допълват не само разбиранията за развитието на просоциалното поведение, което е израз на изграждащата се идентичност, но и оформят база за създаване на програми, които биха организирали проявите на различните форми на агресия

Приноси на дисертационния труд

1. Представен е изчерпателен теоретичен преглед върху разбиранията за емпатията, агресията и социалната интелигентност, който обединява различни измерения. Емпатията е разкрита като многомерен конструкт.
2. На основата на резултатите от емпиричното изследване са разкрити и представени особеностите на емпатията, агресията и социалната интелигентност при учениците на възраст от 13 до 18 години.
3. Съгласно данните от изследването са представени особеностите на емпатията, агресията и социалната интелигентност в зависимост от влиянията на факторите „пол”, „възраст” и „мотивация за учене”.

4. По информация на автора, 4 от скалите (DIAS, PECOBE, PEE, PESI), приложени в настоящото изследване, за първи път бяха преведени и използвани в България.
5. Представените, в резултат на редица статистически анализи, данни са приложими към последващи изследвания на емпатията, агресията и социалната интелигентност.

Списък на публикациите по темата на дисертационното изследване

1. Велкова, В. (2012). Оценка на емпатията на учениците в горната училищна възраст. Сборник с научни материали: Междудличностни отношения, самооценка и емоционална регулация. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”. Пловдив. Макрос. 197-211.
2. Велкова, В. (2012). Оценка на агресията на учениците в горната училищна възраст. Сборник с научни материали: Междудличностни отношения, самооценка и емоционална регулация. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”. Пловдив. Макрос. 212-221.
3. Велкова, В. (2013). Оценка на агресията на ученици в горната училищна възраст. Възможности за осмисляне на измененията на социалната идентичност. Сборник с научни материали: Персонална и национална идентичност и социална среда. Университетско издателство „Паисий Хилендарски”. Пловдив. 114-130.
4. Велкова, В. (2013). Агресията в контекста на идентичността на ученици в горната училищна възраст. Сборник с научни материали: Персонална и национална идентичност и социална среда. Университетско издателство „Паисий Хилендарски”. Пловдив. 130-141.
5. Велкова, В. (2013). Оценка на социалната интелигентност на ученици в горната училищна възраст. Сборник с научни материали. Университетско издателство „Паисий Хилендарски”. Пловдив.
6. Velkova, V. (2016). Empatía, Agresión e Inteligencia Social de los estudiantes en las escuelas superiores de Bulgaria. III Congreso Internacional de Investigación y I en Educacion Inclusiva. Bucaramanga. Colombia. 2016. Публикувана на сайта на конгреса:

http://www.uniminuto.edu/documents/992421/6951122/MEMORIAS_ok.pdf/f1ae742f-5f9f-4ed5-8cf6-a30fe7aaee6d

https://drive.google.com/file/d/0B_Dn0ssJZ7R_SndqWUxqd2F3dGc/view

<http://www.uniminuto.edu/web/santander/memorias>

Участия в научни форуми и представяне на доклади във връзка с резултатите от дисертационния труд:

1. III Congreso Internacional de Investigación y I en Educacion Inclusiva. Bucaramanga. Colombia. 7 y 8 Octubre de 2016. „Empatía, Agresión e Inteligencia Social de los estudiantes en las escuelas superiores de Bulgaria” (Изнесен доклад на Международния конгрес в град Букараманга, Колумбия, 7-8 октомври 2016)

http://www.uniminuto.edu/documents/992421/6951122/MEMORIAS_ok.pdf/f1ae742f-5f9f-4ed5-8cf6-a30fe7aaee6d

<http://www.uniminuto.edu/web/santander/memorias>

<http://www.uniminuto.edu/web/santander/ponentes>

<http://www.uniminuto.edu/web/santander/agenda-congreso-2016>

2. Conferencia. Universidad Piloto de Colombia. Bogotá. 3 Octubre de 2016 en la Universidad a integrantes del Programa de Psicología y del Colegio Hogar Nueva Granada. „La Empatía, la Agresión y la Inteligencia social de los estudiantes de las escuelas superiores en Bulgaria” (Изнесен доклад на конференцията в Университета UNIPILOTO, град Богота, Колумбия, 3 октомври 2016) <http://www.unipiloto.edu.co/>

3. Conferencia „Primer Encuentro de Psicología Educativa”. Corporación Universitaria Minuto de Dios, Bogotá. Colombia. 15 de Octubre de 2016. „Empatía, Agresión e Inteligencia Social de los estudiantes en las escuelas superiores de Bulgaria” (Изнесен доклад на конференцията в Университета UNIMINUTO, град Богота, Колумбия, 15 октомври 2016) <http://www.uniminuto.edu/>

Благодарности

Изказвам най-сърдечна благодарност на научния си ръководител – проф. д.п.н. Румен Стаматов, на проф. д.пс.н. Веселин Василев, проф. д-р Енчо Герганов, проф. д-р Кай Бьорквист от Финландия, доц. д-р Ева Папазова, доц. д-р Ергюл Реджеб, доц. д-р Мария Мутафова, както и на колегите от катедра „Психология” и Педагогическия факултет към Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” за съветите, препоръките и съдействието.